

14. ЦДАВОУ. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.46.
15. ЦДАВОУ. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.180.
16. ДАКО. – Ф.Р-2412. – Оп.2. – Спр.175.
17. Новое время. – 1942. – 19 січня.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.124.
19. Нове Запоріжжя. – 1942. – 15 січня.
20. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.243.
21. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.12.
22. Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 червня.
23. Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 січня.
24. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.369.
25. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.373.
26. Мелітопольський край. – 1942. – липень; 1943. – липень.
27. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.243.
28. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.220.
29. Нове Запоріжжя. – 1942. – січень, червень, грудень.
30. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.373.

Слудка И. Н. Система образования в период оккупации на территории Запорожской области

Данная статья посвящена анализу политике немецкой оккупационной власти в сфере образования на территории Запорожской области. На оккупированной территории были открыты начальные, средние и профессионально-технические школы с целью установления тотального контроля над всеми категориями населения. Политика немецкого командования в сфере образования была непоследовательной и ограниченной и не достигла поставленных целей.

Ключевые слова: оккупационная политика, система образования, «новый порядок», учебные заведения.

Spudka I. M. Educational system during occupation on the territory of Zaporizhzhya Region

The article is devoted to the analysis of the German occupation policy in the field of education on the territory of Zaporizhzhya Region. On the occupied territory there were opened elementary schools, secondary schools and vocational training schools in order to establish total control over all classes of population. The policy of German command in educational sphere was inconsistent and limited and didn't reach the set aims.

Key words: occupation policy, educational system, "new order", educational institutions.

УДК 930.2:329.17(477.64)

Ю. І. Щур

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН-Р У М. ЗАПОРІЖЖЯ У 1940-Х РР.

У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки розкрито проблема діяльності ОУН-р у м. Запоріжжя у 1940-х рр. Проаналізовано функціонування націоналістичного підпілля напередодні, під час та після завершення німецько-радянської війни.

Ключові слова: Запоріжжя, ОУН-р, похідні групи, український націоналістичний рух.

Сучасний етап розвитку історичної науки спонукає до більш глибоких і неупереджених досліджень проблемних сторінок українського минулого. Це повною мірою стосується й феномену українського націоналістичного руху 1920-1950-х рр. Поруч із демонізацією, глорифікацією та віктимізацією, з кожним роком збільшується кількість досліджень, у яких автори намагаються висвітлити націоналістичний рух з максимальною об'єктивністю.

Найбільше уваги вітчизняні та закордонні дослідники приділяють проблемі діяльності ОУН-р та УПА на Західноукраїнських землях. Останнім часом такі праці виконані в рамках західної історіографічної традиції, зокрема під кутом осмислення проблем, пов'язаних із Голокостом та етнічними протистояннями. Разом із тим, з'являються дослідження, присвячені історії націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні. Авторами таких праць виступають як вітчизняні дослідники, так і представники інтелектуальних кіл Західної Європи та Америки й країн пострадянського простору [1].

Проблема націоналістичного руху в Запоріжжі, не зважаючи на досягнення історичної науки, залишається майже не дослідженою. Повністю проігнорованою її вважати не можна: частково вона висвітлена в українській діаспорній історіографії, дослідженнях закордонних та вітчизняних істориків.

Представниками української діаспорної історіографії діяльність ОУН на Наддніпрянщині висвітлена доволі поверхово, тут переважають мемуари учасників підпілля. Націоналістичний рух на Запоріжжі одним реченням згадується в книзі «Українська повстанська армія» (1953 р.) П. Мірчука [2, с.19]. Більше уваги запорізькій ОУН приділив Л. Шанковський у дослідженні, присвяченому історії похідних груп та націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині (1958 р.). Попри те, що автор користувався оригіналами і копіями звітів оунівців, книга містить неточності, які проявляються при роботі із архівними документами.

Зокрема, керівником похідної групи ОУН названий І. Клим («Митар»), а до здобутків оунівців у обласному центрі віднесено створення органів місцевого самоврядування, народної міліції та газети «Нове Запоріжжя» [3, с.160]. Разом з тим, згідно із спогадами учасника похідної групи та мелітопольського підпілля І. Молодія («Косара»), які підтверджуються документами із запорізьких архівів, керівником підгрупи був В. Пастушенко, який і очолив Запорізький обласний провід [4, с.42]. Інформацію про органи самоврядування тощо заперечують звіти Айнзацгрупи «Ц» із Запоріжжя. У донесенні №143 від 8 грудня 1941 р. зазначалося, що у Запоріжжі на всі відповідальні посади вдалося призначити фольксдойчів, росіян та українців ще до прибуття членів ОУН. Тут же відмічалися безплідні намагання оунівців змінити такий стан речей [5, с.71].

Серед закордонних досліджень незначну згадку про націоналістичне підпілля в Запоріжжі під час німецької окупації зустрічаємо у книзі Дж. Армстронга «Український націоналізм» (1955 р.). Досліджуючи діяльність ОУН на Наддніпрянщині, Дж. Армстронг із посиланням на матеріали німецької поліції продублював інформацію Л. Шанковського про появу 15 оунівців у Запоріжжі на початку жовтня 1941 р. і про їх намагання закріпитися на адміністративних посадах. Він припускав, що ці люди були розстріляні німцями та стверджував, що ніякої інформації про націоналістичний рух на Запоріжжі більше немає [6, с.311].

У працях радянської доби, що були присвячені проблемі українського націоналізму, інформація про діяльність ОУН в Запоріжжі відсутня. Така ситуація зумовлена традицією локалізації географічних рамок націоналістичного руху виключно Західноукраїнськими землями.

Сучасну вітчизняну історіографію означеної вище проблеми доцільно розділити на дві підгрупи. До першої відносяться синтетичні дослідження історії українського націоналістичного руху та праці, присвячені окремим аспектам діяльності ОУН, де містяться згадки про націоналістичний рух у Запоріжжі. До другої – краєзнавчі дослідження місцевих авторів, у яких аналізується, або принаймні побіжно згадується, історія діяльності ОУН в Запоріжжі.

Серед праць із першої підгрупи відмітимо дослідження В. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі» (2001 р.), де фігурують провідник Запорізької підгрупи Ф. Кальба [7, с.22] та С. Кащенко-Держко, який у 1941 р. був членом Запорізького обласного проводу [7, с.35]. В інших доступних матеріалах С. Держко не фігурує. Можливо, саме його мав на увазі І. Молодій, під час допиту перераховуючи членів Запорізького обласного проводу. Серед інших тут фігурує неідентифікований «Степан» [8, арк.158].

У синтетичному дослідженні українського націоналістичного руху А. Русначенка (2002 р.) зустрічаються згадки про діяльність ОУН на території Запоріжжя та області під час німецької окупації. Деяка частина інформації, без співставлення із іншими джерелами, подана за книгою Л. Шанковською «Похідні групи ОУН». Відповідно, помилки і неточності останнього відображенні і у монографії А. Русначенка [9, с.52].

Серед краєзнавчих праць детального аналізу вимагає брошура В. Марковича «Підпілля ОУН у Запорізькій області» (2001 р.), якій передував цикл його публікацій у запорізькій газеті «Суббота плюс». Автор, хоч і спирався на матеріали Державного архіву Запорізької області (ДАЗО) та Архіву Управління СБУ в Запорізькій області (АУСБУ ЗО), допустив багато помилок та вніс значну плутанину в інформаційну базу з проблеми українського націоналістичного руху на території Запорізької області у 1940-х рр. Саме видання побудоване за принципом біографічного довідника, якому передують невеликі за обсягом описи діяльності ОУН по районах області. Перевірка посилань на архівні джерела, наведені у брошурі, виявила багато неточностей. Зокрема, деякі підпільники, які згадуються у архівно-слідчих справах за деякими різницями у прізвищах (в одну літеру), або іменах у В. Марковича виступають як окремі особи. Така ж ситуація і з викладенням фактологічного матеріалу. [10]. Значна кількість неточностей і помилок, можливо, пояснюється тим, що В. Маркович не був істориком.

Діяльність українських націоналістів під час німецько-радянської війни на території Запоріжжя та області відображена також у дослідженнях В. Мороко. У 1997 р. була опублікована його стаття «ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни», де автор на основі доступних йому матеріалів, подав історію діяльності націоналістичного підпілля, здебільшого у Мелітопольському районі [11, с.152-165]. Вказане дослідження було розширене автором в рамках навчального посібнику до спецкурсу «Запорізьке Подніпров'я у 40-ві рр. ХХ – початку ХХІ ст.» (2007 р.). У викладеному матеріалі наявні помилки та неточності, частина яких пов'язана із джерелами, на які посилався автор. Зокрема, це стосується інформації щодо ролі І. Кліма в запорізькій ОУН [12, с.25].

Нами також було опубліковано ряд досліджень, присвячених історії націоналістичного руху у Запорізькій області [13]. Деякі з них, зокрема ранні, на сьогоднішній день потребують коректури в світлі опрацьованого після того джерельного масиву. В першу чергу, це стосується схеми організаційної структури ОУН на Запоріжжі та персонального складу обласного проводу [14].

Основну джерельну базу пропонованого дослідження складають судово-слідчі матеріали на учасників та прихильників націоналістичного підпілля, які зберігаються у ДАЗО та АУСБУ ЗО. Їх доповнюють та уточнюють опубліковані матеріали офіційного діловодства та нарративні джерела. Серед збірників документів відмітимо книгу В. Сергійчука «Український здвиг. Наддніпрянщина» [15] та колективну роботу запорізьких архівістів «Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області» [16], де представлені різнопланові документи щодо діяльності ОУН-р в Запоріжжі і області. Інформація про членів похідних груп ОУН-р, які направлялися до Запоріжжя міститься у двотомній збірці документів «ОУН в 1941 році» [17; 18].

Серед нарративних джерел відмітимо спогади члена похідної групи І. Молодія [4] та учасника запорізького осередку ОУН-р, який «заховався» під криптонімом «О.І.М.» [19], в яких описано прибуття оунівців до Запоріжжя і їх перші кроки по налагодженню мережі націоналістичного підпілля.

Не зважаючи на ряд публікацій, на сьогоднішній день немає окремого комплексного дослідження проблеми українського націоналістичного руху в м. Запоріжжя у 1940-х рр. Актуальність теми, винесеної у заголовок пропонованої публікації, підсилюється потребою заповнення лакун в історії Запорізького краю й України загалом у ХХ столітті.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні становлення, розвитку та затухання організованого націоналістичного руху, репрезентованого ОУН-революційною у Запоріжжі напередодні, під час та після німецької окупації.

До недавнього часу вважалося, що початок діяльності ОУН-р на території Наддніпрянської України пов'язаний із появою тут похідних груп після початку німецько-радянської війни. Дослідження останніх років та введені в науковий обіг документи вказують на помилковість таких суджень.

Робота ОУН по опануванню Наддніпрянщини була активізована після приєднання Західноукраїнських земель до УРСР у 1939 р. У постановах керівних органів наголошувалася потреба поширення сюди мережі націоналістичного підпілля. Реалізовуючи поставлене завдання, спеціально відібрані оунівці з різних формальних причин (екскурсія, працевлаштування тощо) їздили по всій Україні й при нагоді поширювали інформацію про націоналістичний рух та створювали осередки ОУН [20, с.13].

У 1940 р. було створено молодіжний націоналістичний гурток і в Запоріжжі. За ініціативи М. Бойчука та П. Шестопапки, які на Західній Україні були завербовані радянською адміністрацією для роботи на промислових об'єктах Запоріжжя, серед робітничої молоді 6-го селища (тепер у межах м. Запоріжжя) було створено організацію «Самостійна Україна». Основним завданням гуртка була підготовка до загальноукраїнського повстання проти радянської влади задля створення соборної Української держави. Діяльність членів організації полягала у проведенні агітації та залученні нових кадрів. За півроку діяльності до «Самостійної України» було залучено 12 осіб, по 6 із Західної України та Запоріжжя [21, арк.3-3зв.,45-46]. Розгорнути широку практичну діяльність члени організації не встигли. У грудні 1940 р. «Самостійна Україна» була викрита органами НКВС, її керівники М. Бойчук та Г. Лебеденко – розстріляні, інші учасники отримали різні строки ув'язнення [22, арк.278-279].

Крім агітації серед робітничої молоді, ОУН-р проводила роботу із українцями-червоноармійцями, для чого використовувалася мобілізаційна кампанія радянської влади. У Запоріжжі оунівський осередок було створено жителем с. Дунаїв Поморянського району Львівської області І. Немировським, призваного наприкінці 1940 р. до Червоної армії. До складу осередку входило 5 уродженців Західної України, які проходили строкову службу у 31-му інженерно-протихімічному батальйоні. Керівник осередку І. Немировський підтримував зв'язок із керівником дунаївської ОУН І. Попадюком, його заступник М. Худий – із перемишльським осередком через зв'язкову Л. Гловач. «Червоноармійський» осередок, через незначну увагу до конспірації, було викрито 29 червня 1941 р. По справі заарештовано 11 чоловік, двоє з яких, згідно з вироком Військового трибуналу Запорізького гарнізону Одеського військового округу, були відправлені у віддалені області СРСР. Інших засуджено до розстрілу [23, арк.212зв.-213,222зв.-223,228-228зв.].

Після початку німецько-радянської війни активізувалася робота ОУН-р щодо створення мережі націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині. Така діяльність відбувалася відповідно до розроблених напередодні війни Інструкцій Революційного Проводу «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». Зокрема, було зазначено, що на момент початку національно-визвольної революції серед населення Наддніпрянщини повинна розпочатися посилена пропагандистська робота щодо змісту політичної програми ОУН з підкресленням національно-державницьких цілей українського націоналістичного руху. З метою охоплення мережею націоналістичного підпілля усієї української території було відправлено три похідні групи: «Північ», «Схід» та «Південь». До юрисдикції останньої входила і Запорізька область [24, с.82-85].

У списках учасників третьої (південної) похідної групи, надісланих її керівником Т. Семчишиним до Проводу ОУН фігурують особи, відповідальні за розбудову ОУН в Запоріжжі і області: С. Держко (рій Г11), В. Пастушенко (рій Л1), В. Федисів (рій Л3), М. Сливка (рій Г2). Крім того, у списку рові похідних груп, передислокованих на Наддніпрянщину у середині липня 1941 р. згадується В. Вовк, який був відправлений до м. Запоріжжя [17, с.301-303,335].

Згідно із донесенням Айнзацгрупи «Ц» про події в СРСР від 8 грудня 1941 №143, у Запоріжжі приблизно 8 жовтня 1941 р. з'явилася похідна група ОУН-р, яка нараховувала 15 осіб [18, с.563]. Частина оунівців поселилася у буд. 5 по вул. Інженерній в районі «Майдану ім. Шевченка» (тепер – околиці парку «Сонячний» Шевченківського району м. Запоріжжя). Інші члени ОУН проживали по вул. Рози Люксембург у старій частині міста [25, арк.9,33]. Під час окупації вказана вулиця була перейменована на Олександрівську [26, с.1], тепер це вул. Дзержинського.

У вказаному донесенні №143 відмічалось, що оунівці намагалися одержати провідні посади у органах місцевого самоврядування (міська управа, допоміжна міліція тощо). Також зазначено, що створити відповідні управлінські структури окупаційній владі вдалося ще до прибуття націоналістів, ангажувавши до цього місцевих фольксдойчів, росіян та українців. Не бажаючи миритися із такою ситуацією, члени ОУН через представників місцевої інтелігенції домагалися звільнення вже призначених управлінців і надання цих посад для учасників похідної групи. Зокрема, на посаду редактора газети «Нове Запоріжжя» пропонувався

О. Ващук, а міську друкарню самовільно зайняв Дивнич-Ляйтвіхс. Вони ж обидва претендували на посади бургомістра та заступника бургомістра [18, с.563].

Подібні зібрання інтелігенції відбувалися у навчальних закладах та на приватних помешканнях. Один з таких заходів відбувся у жовтні 1941 р. в педагогічному інституті. Перед початком зборів у залі поширювалися листівки ОУН-р із закликом до боротьби за створення самостійної української держави. Окрім питань щодо органів самоуправління, обговорювалася можливість створення осередку ОУН, однак присутній на зборах німецький комендант виступив із запереченням цієї пропозиції [27, арк.14,20]. Основна мотивація останнього полягала у тому, що, допоки йде війна, не час вести розмови про партії та державу [28, арк.12зв.].

Зважаючи на неприхильне ставлення окупаційної влади, наступні збори відбулися в приватному помешканні О. Ващука наприкінці жовтня – на початку листопада 1941 р. На них також обговорювалися питання, пов'язані із органами місцевого самоуправління [29, арк.20-21зв.].

Паралельно із цим, йшло створення керівних структур місцевого націоналістичного підпілля. Перший склад Запорізького обласного проводу ОУН-р виглядав наступним чином: В. Пастушенко («Дмитро Ясенко») – керівник; І. Клим («Митар») – організаційний референт; Б. Мовчан («Степан Лисавка») – куратор роботи Мелітопольського окружного проводу; Б. Крицан («Криця») – інспектор діяльності низових ланок підпілля; «Степан»; Ілля «Гіля» – референт освіти [8, арк.157-158].

Активність оунівців на окупованих нацистами територіях викликала сильну занепокоєність спецслужб Третього Рейху. У зв'язку із цим було видано спеціальну інструкцію від 9 листопада 1941 р., де були вказівки до боротьби з партизанами, комуністами й солдатами Червоної армії, а також рекомендовано вважати «... надалі небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери ... за якими вести спостереження і на випадок здійснення політичної діяльності – арештувати» [30, с.966].

На хвилі такого рішення бургомістром Запоріжжя Вібе було надано розпорядження прибрати із громадських місць українську національну символіку (тризуби) та вислати членів ОУН-р із міста [31, арк.62]. В свою чергу, це не завадило окупаційній владі використовувати тризуб для печаток органів місцевого самоврядування. Зокрема, на документах міської управи, датованих другою половиною листопада 1941 р. зустрічаються відбитки печатки «Українська Служба Безпеки м. Запоріжжя» [32, арк.20], а на персональних посвідках, датованих квітнем 1942 р. – «STADTVERWALTUNG SAPOROSHJE – ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА УПРАВА». В центрі печатки, в колі, розміщувалося зображення тризуба, близьке за виглядом до сучасного [33, арк.2].

Проблемі протидії репресіям окупаційної влади була присвячена нарада, яку проводив керівник обласного проводу В. Пастушенко на одній із конспіративних квартир. Цій події передував обшук гестапо, проведений у головній квартирі запорізької ОУН, під час якого було вилучено агітаційний матеріал (листівки, відозви і книжки) та наказано присутнім там оунівцям за 24 години покинути місто. На нараді було прийнято рішення змінити місця проживання, вжити глибокої конспірації та продовжувати діяльність [19, с.76-77]. Залишити місто і виїхати на Західну Україну були змушені, зокрема, І. Клим [3, с.160] та О. Ващук [27, арк.27].

Керівництво обласного проводу виїхало з міста та легалізувалося по території області. В. Пастушенко переїхав до смт. Михайлівка, де влаштувався на роботу директором клубу. Б. Мовчан працював агрономом в Бердянському районному земельному відділі, Б. Крицан – перекладачем на сінопункті станції Пришиб Михайлівського району. Всі вони, по необхідності, періодично приїздили до Запоріжжя [34, арк.20,44зв.,45зв.]. У обласному центрі залишилися кілька відповідальних за розбудову організації підпільників.

Попри вимушений виїзд із Запоріжжя, членам похідної групи у перші тижні перебування у обласному центрі вдалося залучити до ОУН ряд місцевих жителів. Зокрема, району майдану Шевченка: Н. Білошиста (Железна), М. Страусова та ще кілька неідентифікованих осіб; правобережної частини: студентка Запорізького інституту Люда (або Дуся, прізвище невідоме), лейтенант Червоної армії Олександр П. (прізвище невідоме) та мешканець смт. Софіївка (нині – м. Вільнянськ) вчитель І. Олійник [25, арк.9,13-13зв.,103]. Саме останній є автором спогадів про запорізьку ОУН, підписаних криптонімом «О.І.М» (Олійник Іван Максимович) [19].

В березні 1942 р. на 6-му селищі (тепер – в межах Орджонікідзевського району м. Запоріжжя) відбулася нарада за участю керівництва Запорізького обласного проводу, де крім обговорення поточних питань було записано до ОУН нових членів із місцевих жителів [35, арк.28-29]. Запорізьке підпілля, оговтавшись після перших невдач осені 1941 р., проводило доволі жваву роботу, що було помічено нацистськими спецслужбами [36, с.580].

Осередки ОУН-р були створені не лише у обласному центрі, а й у ближніх селах, які на сьогоднішній день перебувають в межах м. Запоріжжя, зокрема в с. Павло-Кічкас на чолі із М. Буйненком [34, арк.14зв.]. Загальне керівництво запорізькими осередками здійснював Г. Гребенюк (брат члена Обласного проводу, керівника Михайлівської районної ОУН). Куратором роботи ОУН-р в Запоріжжі був Б. Мовчан [35, арк.34].

Про успішність діяльності запорізьких оунівців свідчить створена ними мережа осередків ОУН в Запорізькій області. Запорізькому обласному проводу підпорядковувалися три окружні: Запорізький, Мелітопольський та Бердянський. Запорізька округа поділялася на такі ланки: м. Запоріжжя та прилегла територія, Василівський, Михайлівський та Великобілозерський райони. Мелітопольському окружному проводу підпорядковувалися осередки у самому Мелітополі й передмістю (с. Костянтинівка, Вознесенка,

Кизияр), Новомиколаївський підрайонний провід, ланка в с. Семенівка. Були спроби закласти осередки у Веселівському, Приазовському та Якимівському районах. Бердянський окружний провід поширював свою юрисдикцію на міста Бердянськ та Ногайськ (Приморськ), села Осипенко та Миколаївка. Існували осередки ОУН також у Гуляйпільському, Оріхівському, Токмацькому та Чернігівському районах [13].

Наприкінці 1942 – на початку 1943 р. Запоріжжя відвідав керівник Краєвого проводу ОУН-р Південноукраїнських земель, майбутній командир УПА В. Кук («Леміш»), який провів ряд зустрічей із місцевими оунівцями. Крім того було проведено нараду, де надано інструкції й план роботи. Відмітимо, що В. Кук провів зустрічі в осередках, як на правобережній, так і на лівобережній частині Запоріжжя [37].

Лівобережні осередки не збавляли обертів роботи й у 1943 р. Протягом січня-березня відбулося чотири засідання місцевого Проводу, де обговорювалися поточні питання діяльності підпілля [35, арк.161]. На той час задача запорізьких націоналістів полягала у поширенні листівок, залученні нових членів, агітації за створення Української самостійної соборної держави й збиранні зброї [38, арк.53].

Успішна діяльність запорізьких оунівців була відмічена у повідомленні інформаційно-розвідочної служби Української повстанської армії за березень-квітень 1943 р.: «Націоналістичні ідеї сприймаються швидко. Коли поширено наші листівки, один робітник сказав: “Пишуть дійсну правду. Так воно і є, треба знищити одного і другого [Гітлера і Сталіна – Ю.Щ.], тоді лише народ заживе”» [39, с.155].

У лютому 1943 р. член обласного проводу Б. Мовчан разом із активістом запорізької ОУН В. Савченком здійснив поїздку до Дніпропетровська, де на одній із оунівських конспіративних квартир по вул. Артема було отримано пакунок агітаційних матеріалів. Окрім поширення у Запоріжжі, ці листівки й відозви мали бути передані у села Пришиб Михайлівського [40, арк.15зв.-17] та Орлянське Василівського районів [38, арк.4].

Саме поширення агітаційних матеріалів призвело до хвилі арештів запорізьких оунівців. У цей час німецька окупаційна влада дуже гостро реагувала на прояви самостійницького руху ОУН-р. Ще наприкінці листопада 1941 р. Айнзацкоманда Ц/5 СД видала наказ №12432/41 в якому йшла мова про підготовку «рухом Бандери» повстання в Рейхскомісаріаті «Україна» з метою створення незалежної України. Щоб не допустити цього, всі члени ОУН-р повинні бути «негайно заарештовані і після ґрунтового допиту таємно ліквідовані як грабіжники» [41, с.435].

Репресії розпочалися із арешту керівника одного з осередків М. Буйненка під час поширення оунівських листівок. Поступово були заарештовані й інші члени запорізьких міських осередків [34, арк.51зв.]. На другу половину березня у в'язниці СД в м. Запоріжжя опинилося кілька десятків членів ОУН-р. Із них до запорізького міського підпілля належали:

1. М. Буйненко, керівник осередку на 6-му селищі, робітник Дніпрогесу;
2. І. Мишастий, житель 8-го селища;
3. І. Малий, житель с. Павло-Кічкас;
4. В. Савченко;
5. М. Левченко;
6. Г. Гребенюк, керівник Запорізького міськрайонного проводу ОУН-р;
7. П. Мороз, утримувач конспіративної квартири ОУН-р по вул. Броневій, працівник Обласної контори «Заготзерно» [34, арк.24зв.-25,51-51зв.];
8. Грищенко, член осередку на 6-му селищі, працівник буфету;
9. Г. Могильний, член осередку на 6-му селищі, артист театру на Дніпрогесі;
10. Барсук, староста общини с. Павло-Кічкас;
11. М. Риженко, житель старої частини міста, артист театру на Дніпрогесі;
12. Боевець, бухгалтер алюмінієвого комбінату;
13. П. Бірковський [35, арк.98].

Після арештів в роботі запорізької ОУН-р відбулася певна переорієнтація. Швидкий наступ Червоної армії поставив перед керівництвом оунівського підпілля питання про подальшу діяльність. Зважаючи на недостатню джерельну базу, на сьогоднішній день важко з'ясувати яким саме було рішення Обласного проводу щодо цієї проблеми. Відомо, що частина заарештованих СД оунівців була відвезена до концтабору «Дахау», частина – звільнені. Певна частина оунівців залишилася у місті, інші виїхали або на периферію, або у інші регіони [42, арк.29зв.-30]. Керівник Обласного проводу ОУН-р В. Пастушенко, який після виїзду із Запоріжжя у 1943 р. очолював оунівське підпілля Полтавщини і Київщини загинув від рук радянських партизан під с. Дермань Мізоцького р-ну Волинської області. Посмертно нагороджений Срібним Хрестом Заслуги УПА [43, с.148].

Після повернення радянської влади восени 1943 р. боротьбою із націоналістичним підпіллям зайнялися органи НКВС-НКДБ. На відміну від своїх «німецьких колег», радянські слідчі підійшли до цього питання з більшою завзятістю: арешту підлягали не лише члени ОУН, але й симпатики, члени сімей, інколи – просто знайомі націоналістів. Робота радянських спецслужб спрямовувалася на повне викорінення наслідків націоналістичної діяльності, зокрема агітації. Протягом 1944-1945 рр. у обласному центрі були заарештовані та ув'язнені активні оунівці П. Мороз, М. Буйненко, М. Левченко та В. Савченко [38, арк.2-3]. Крім того, репресіям піддано жінок, які або співпрацювали з оунівцями, або ознайомилися із націоналістичною агітацією. До січня 1945 р. були ув'язнені: П. Шевченко [44, арк.401], Н. Железнова, М. Страусова [45, арк.80,197] та П. Марущак [46, арк.146]. Одним із останніх, 17 серпня 1949 р. у Львові був заарештований Г. Гребенюк [35, арк.8].

Для боротьби із наслідками націоналістичної агітації використовувалася комуністична контрагітація, зокрема проведення публічних лекцій. Про важливість такої діяльності наголошувалося під час наради секретарів, завідуючих відділами пропаганди й агітації міськ- та райкомів при обкомі КП(б)У 16 травня 1944 р. Секретар обкому з пропаганди Ключник наголошував, що «еще много предстоит сделать в отношении пресечения всех провокационных слухов и фактов агитации враждебной, которую продолжает враг через оставленные им гнезда вражеские вести на бывших оккупированных территориях, особенно через националистические элементы» [47, арк.2].

Завідуючий відділом пропаганди й агітації Запорізького сільського райкому КП(б)У Кравець у звіті за червень 1944 р. вказував, що для партійного активу було прочитано лекцію на тему «Контрреволюційна діяльність українсько-німецьких націоналістів у тимчасово окупованих областях України» [48, арк.99]. Зі звіту Ключника про агітаційно-пропагандистську роботу обкому за січень-квітень 1945 р. дізнаємося, що у вказаний період було проведено 56 публічних платних лекцій, загальна кількість відвідувачів яких склала 17734 особи. В тематиці лекцій переважали певні теми, зокрема «Україно-німецькі націоналісти – найлютіші вороги радянського народу» [49, арк.3].

Не зважаючи на те, що запорізьке націоналістичне підпілля було «зачищене» радянськими спецслужбами протягом 1943-1945 рр., центральне керівництво ОУН-р не полишало планів щодо відновлення мережі у Запоріжжі та на Наддніпрянщині загалом. У діяльності підпілля постійно акцентувалося на важливості гасла «Обличьям до Сходу», розроблялися відповідні інструкції, випускався агітаційно-пропагандистський матеріал тощо. Для залучення наддніпрянської молоді до ОУН було розроблено спеціальну програму «Орлик» («Харків»).

Під напрямки такої програми підпадала діяльність молодіжної організації «Група українських патріотів» (ГУП), яка виникла у 1947 р. у Гуляйполі і поширила свою діяльність на м. Запоріжжя та Василівський район. Першочергово підпільники планували здійснювати індивідуальний терор проти радянського і партійного активу, зокрема голів колгоспів. Враховуючи, що такі дії могли призвести до швидкого викриття організації, було прийнято рішення зосередитися на агітації та поширенні листівок [50, арк.29]. Гупівці підготували листівку «До робітників й селян України», в якій закликали молодь не йти на навчання до фабрично-заводських та ремісничих училищ. 20 рукописних екземплярів цієї листівки було поширено у Орхові та Запоріжжі [50, арк.39,44].

ГУП не мала політичних зверхників, оскільки виникла як самостійний, суто місцевий, проект. Тим не менш, керівник Групи Я. Троян мав намір вийти на зв'язок із відділом УПА «Гука», який дислокувався в лісах Великодедеркальського р-ну Тернопільської області. Організувати цю зустріч мав член ГУП гуляйпільець П. Шишко, колишній учасник відділу «Гука», відправлений останнім до рідних місць [50, арк.81].

Не дивлячись на те, що Група українських патріотів була створена молоддю, яка не мала досвіду будь-якої політичної діяльності, за всіма ознаками вона відноситься до «класичної» націоналістичної підпільної структури. Зокрема, кожен учасник ГУП мав дотримуватися трьох основних правил: 1. Члени Групи знають лише того, хто їх завербував; 2. Дають усну обіцянку зберігати таємницю. За порушення обіцянки – фізична ліквідація; 3. Сплачують щомісячні членські внески на технічні потреби (5 крб). Крім того, всі члени організації мали псевдоніми [50, арк.112зв.]. Членом Групи В. Зінченком було виготовлено організаційну печатку у формі неправильного п'ятикутника, на якому з обох боків були зображені колоси пшениці, вгорі – сонце, а в центрі – великими літерами аббревіатура ГУП [51, арк.1/3].

Не зважаючи на дотримання конспірації, Група була викрита органами МВС, а їх члени засуджені військовим Трибуналом військ МВС Запорізької області 12 червня 1949 р. до різних строків ув'язнення [51, арк.117-119].

Остання документально зафіксована спроба відновити оунівську мережу у м. Запоріжжя відноситься до 1949 р. В процесі допиту зв'язкової Проводу ОУН-р Д. Гусяк 3 квітня 1950 р. слідчим МДБ стало відомо, що восени 1949 р. до Запоріжжя після закінчення Львівського політехнічного інституту був направлений уродженець Львівської області Б. Соловей. Перед виїздом останній мав зустріч із М. Шевчуком («Юрком»), членом охоронної боївки Головного командира УПА і Голови проводу ОУН Р. Шухевича («Тараса Чупринки»). Перебуваючи у охороні Р. Шухевича, М. Шевчук займався підбором конспіративно-явочних квартир й місць укриття для нього і його особистих зв'язкових, а також забезпечував їх продуктами харчування.

Під час зустрічі із М. Шевчуком Б. Соловей отримав завдання організувати конспіративну квартиру для членів ОУН, які будуть приїжджати до Запоріжжя. Було домовлено про подальше листування, для чого обумовлено паролі. Про цю зустріч стало відомо Р. Шухевичу, який зацікавився особою Б. Солов'я і запропонував Д. Гусяк організувати із останнім фіктивний шлюб для того, щоб мати у Запоріжжі перевірену конспіративну квартиру.

Зв'язок між Д. Гусяк та Б. Солов'єм з невідомих причин перервався і підпілля не мало жодних відомостей про останнього та виконання ним завдання з організації конспіративної квартири. Тим не менш, сам факт такого завдання зацікавив керівництво МДБ. 3 жовтня 1950 р. до Управління МДБ в Запоріжжя була направлена телеграма №1610 у якій йшла мова про виїзд Б. Солов'я до Запоріжжя із завданням від ОУН. Запорізьким чекістам наказувалося обережно встановити оунівського емісара, забезпечити агентурним спостереженням, поставити на суворий контроль всю його кореспонденцію.

Начальник Управління МДБ по Запорізькій області полковник Голубев інформував заступника Міністра держбезпеки СРСР генерал-майора Дроздова, що особа Б. Солов'я встановлена і на квітень 1950 р. він жив

і працював у м. Березань Київської області. В Запоріжжі Б. Соловей перебував у листопаді 1949 р. За умови його чергової появи у Запоріжжі або області останній буде взятий під зовнішнє спостереження та в агентурну розробку.

Наявні на сьогоднішній день матеріали не дають можливості зробити однозначне судження про те виконав Б. Соловей завдання оунівського керівництва у Запоріжжі чи ні [52, арк.78-79,94-95,97-98].

Разом із тим, на початку 1950-х рр. проблема націоналістичного руху на Наддніпрянщині і Запоріжжі, зокрема, залишалася гострою для радянських спецслужб. 8 жовтня 1953 р. начальником 4 управління МВС УРСР полковником Сараєвим було підготовлено довідку про стан боротьби з учасниками оунівського підпілля в східних областях України. Серед іншого, відмічалось, що серед переселенців із Західної України значна кількість мала відношення до націоналістичного руху і продовжувала свою антирадянську діяльність. За кількістю переселенців Запорізька область була на п'ятому місці (50 тисяч осіб). На оперативний облік було взято 166 осіб, викрито дві підпільні оунівські групи (22 особи). Підсумовуючи інформацію, наведену в довідці, полковник Сараєв відмітив, що у ряді областей, зокрема у Запорізькій, робота по боротьбі із учасниками націоналістичного підпілля організована дуже слабо [15, с.752,754-755,762].

Отже, протягом 1940-х рр. у м. Запоріжжя діяло підпілля ОУН-р. створене за допомогою членів похідних груп, в своїй масі воно складалося з місцевих членів. Запорізьке націоналістичне підпілля мало доволі розгалужену організаційну структуру. Узагальнюючи діяльність ОУН-р в Запоріжжі можемо виокремити її основні напрямки: організаційно-мобілізаційний, культурницько-просвітницький та терористично-бойовий. В рамках першого відбувалося створення осередків організації у обласному центрі та в ближніх селах й розширення їх чисельного й якісного складу, організація органів місцевого самоврядування, або ж намагання інтегрувати туди кадри ОУН. Культурницько-пропагандистський напрям отримав найбільшого поширення. В рамках роботи з українізації громадського й політичного життя поширювалися агітаційні матеріали, зокрема листівки, газети й книги націоналістичного спрямування. Терористично-бойовий напрям, з огляду на невідповідні урбаністичні та степові умови, не отримав значного поширення.

Активність націоналістичного підпілля в однаковій мірі турбувала як німецьку, так і радянську владу. Спецслужби обох країн з підвищеною увагою відслідковували діяльність ОУН-р в Запоріжжі та намагалися її ліквідувати. Розпочаті гестапо та СД арешти були продовжені НКВС й на кінець 1945 р. було ліквідовано більшість осередків націоналістичного підпілля у Запоріжжі. Не зважаючи на це, радянські органи державної безпеки не вважали роботу по нейтралізації ОУН у регіоні завершеною принаймні до середини 1950-х рр.

Джерела та література

1. Щур Ю.І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1920-1955 роках : історіографія проблеми / Ю.І. Щур. – Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С.366-374; Щур Ю.І. Закордонна історіографія українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині у 1920-1955 рр. / Ю.І. Щур. – Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.310-314.
2. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / Петро Мірчук. – Мюнхен : Сісеро, 1953. – 319 с.
3. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. / Лев Шанковський. – Мюнхен : Український самостійник, 1958. – 370 с.
4. Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе / Іван Молодій // Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук. – Варшава : Тирса, 1997. – Т.3. – 303 с.
5. Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / Упорядкування Володимира Косика. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – Т.2. – 384 с.
6. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Джон Армстронг / Пер. с англ. П.В. Бехтина. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
7. Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі / В. Нікольський. – К. : Інститут історії НАН України, 2001. – 178 с.
8. ДАЗО. – Ф.Р-5747. – Оп.3. – Спр.107.
9. Русначенко А. Народ збурений : Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : УВ «Пульсари», 2002. – 519 с.
10. Маркович В. Підпілля ОУН у Запорізькій області / Василь Маркович. – Запоріжжя : Агентство інформації Ханаєвой Т.Ю., 2001. – 52 с.
11. Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. Мороко // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ : МП «Промінь», 1997. – Вип.2 : 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. – С.152-164.
12. Мороко В. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941-1945 рр. : Навчальний посібник до спецкурсу «Запорізьке Подніпров'я у 40-і рр. XX – на початку XXI ст.» / В.М. Мороко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – Част.1. – 35 с.
13. Щур Ю. Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис / Юрій Щур. – Запоріжжя : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького, 2009. – 52 с.
14. Щур Ю. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941-1943 рр.) / Ю. Щур // Музейний вісник. – Запоріжжя : ЗОКМ, 2005. – Вип.5. – С.133-139.

15. Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955 / Володимир Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
16. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя : Прем'єр, 2005. – 560 с.
17. ОУН в 1941 році: Документи / Упоряд. : О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 336 с.
18. ОУН в 1941 році: Документи / Упоряд. : О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч.2. – 281 с.
19. О.І.М. ОУНр в Запоріжжі: Один день ОУНр / О.І.М. // Альманах «Гомону України» на 1987 рік. – Б.м. : Б.в., Б.р. – С.74-81.
20. Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України / Степан Глід. – Лондон : Союз українців Британії, 1955. – 92 с.
21. Архів Управління СБУ в Запорізькій області (далі – АУСБУ ЗО). – Фонд припинених справ (далі – ФПС). – Спр.П-19824. – Т.2.
22. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-19824. – Т.3.
23. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-21902.
24. Щур Ю. «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.) / Ю.І. Щур. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 200 с.
25. ДАЗО. – Ф.Р.5747. – Оп.3. – Спр.7839.
26. Назва вулиць по старій та новій частинах міста Запоріжжя. – Запоріжжя : Друкарня редакції «Нове Запоріжжя», 1942. – 18 с.
27. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-20920.
28. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-5272.
29. ДАЗО. – Ф.Р-5747. – Оп.3. – Спр.360.
30. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України / Володимир Сергійчук // Визвольний шлях. – 1995. – №8. – С.965-968.
31. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-21562.
32. ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр.286.
33. ДАЗО. – Ф.Р.5747. – Оп.1. – Спр.4186.
34. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-5626.
35. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-19704.
36. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні / Володимир Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : НТШ ім. Шевченка, 1993. – 660 с.
37. Спогади Василя Кука – «Юрія Леміша». Записані 19 червня 2007 р. Щуром Ю.І. // Архів автора.
38. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-19583.
39. ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук [Відпов. редактор С. Кульчицький]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.
40. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-21837.
41. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. О. Дзюбан]. – Львів ; К. : Літературна агенція «Піраміда». – 557 с.
42. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-22120.
43. Літопис УПА. Нова серія / [упоряд. О. Вовк, С Кокін]. – К. ; Торонто : Літопис УПА, 2006. – Т.8 : Волинь, Полісся, Поділля : УПА та запілля 1944-1946 : Документи і матеріали. – 1148 с.
44. Архів Прокуратури Запорізької області (далі – АПЗО). – Висновки про реабілітацію (далі – ВПР). – Т.33.
45. АПЗО. – ВПР. – Т.34.
46. АПЗО. – ВПР. – Т.29.
47. ДАЗО. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.861.
48. ДАЗО. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.899.
49. ДАЗО. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.1162.
50. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-19709. – Т.1.
51. АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр.П-19709. – Т.3.
52. Галузевий державний архів СБУ. – Ф.2. – Оп.43. – Спр.2. – Т.3.

Щур Ю. І. Деятельность ОУН-р в г. Запорожье в 1940-х гг.

В статье на основе раньше засекреченных документов советских органов государственной безопасности раскрыта проблема деятельности ОУН-р в г. Запорожье в 1940-х гг. Проанализировано функционирование националистического подполья накануне, во время и после окончания немецко-советской войны.

Ключевые слова: Запорожье, ОУН-р, походные группы, украинское националистическое движение.

Shchur Yu. I. Activity of OUN-r in Zaporizhzhya in 1940th

The article has disclose the problem of activity of OUN-r in Zaporizhzhya in 1940th based on previously classified documents of Soviet authorities of state security. There was analyzed functioning of nationalist underground on the eve, during and after German-Soviet war.

Key words: Zaporizhzhya, OUN-r, marching groups, Ukrainian nationalist movement.